

УДК 347.734 (477) “ 18/19”

Кириченко В.Є.

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ КЛІЄНТІВ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ

У статті студіюється правове становище суб'єктів Селянського поземельного банку. Розглядаються питання класифікації суб'єктного складу, правові умови організації діяльності селянських колективних суб'єктів кредитних відносин. Визначається правовий статус клієнтів банку.

Ключові слова: банк, селяни, іпотека, земельна власність, суб'єкт, кредитування.

Первинним системоутворюючим елементом системи права і навіть правової системи в цілому, є не норма права, а правовий суб'єкт. Право не може існувати без суб'єкта, воно цілком належить йому, а суб'єкт права є необхідним елементом будь-яких правовідносин. За етимологією суб'єкт (лат. subjectus) – це те, що знаходиться в основі. Саме у контексті цієї суб'єктної основи ми і хотіли проаналізувати правовідносини у сфері державного селянського поземельного кредиту, протягом останньої чверті ХІХ ст.

Окрім суто юридичної актуальності, це питання привертає увагу і тому, що за радянських часів більшість науковців, досліджуючи діяльність Селянського банку, виходила з лєнінської оцінки суб'єктної орієнтованості цієї кредитної установи. Піддаючи критиці заходи столипінської реформи, В.І. Лєнін писав, що золота ріка тече тепер поміщикам, чиновникам, адвокатам, купцям у вигляді мільйонів, що роздаються «селянським» банком переляканим поміщикам [1, с. 294]. Хто ж із перерахованих осіб мав правовий статус клієнта Селянського банку? Та чи був новостворений банк зорієнтованим на селян?

18 травня 1882 р. довгоочікуване Положення про Селянський поземельний банк отримало Височайше затвердження Олександра ІІІ.

Стратегічне завдання, що вирішував уряд за допомогою цієї кредитної установи, було сформульовано у ст. 1 Положення: «Селянський поземельний банк засновується для полегшення селянам усіх найменувань способів купівлі землі в тих випадках, коли володарі землі забажають продати, а селяни – придбати оні» [2, ст. 1]. За цією дефініцією можна побачити приховане бажання владноможців зберегти становий підхід до землеволодіння, який, у свою чергу, стане фактором, що консервує таку соціальну структуру суспільства.

Саме станові засади в організації ринку землі сільськогосподарського призначення, на думку уряду, повинні були запобігти поширенню спекулятивних операцій ьз землею. Відтак, формулюючи завдання, що ставилися перед новоствореною кредитною установою, влада вимагала за допомогою фінансових заходів «підтримати дворянство і селянство в економічній боротьбі з далекими від землі станами і сприяти розподіленню земельної власності, що найбільше збігається з державними інтересами» [3, с. 55].

Яких же «селян усіх найменувань» і чи тільки селян норми Положення визнавали суб'єктами кредитних правовідносин та надавали їм потенційну можливість скориста-

тися послугами банку й отримати позику? Спочатку таких суб'єктів відповідно до ст. 16 Положення, було троє: 1) ціла сільська громада, навіть якщо вона складалася з декількох селищ або, навпаки, була частиною одного великого поселення; 2) товариство покупців, якщо воно утворено не менш як з трьох селян, що купують землю у спільну власність усіх учасників товариства, чи окреме приватне володіння кожного учасника товариства, але за взаємною порукою щодо вчасного внесення платежів за виданою позиною; 3) окремі селяни.

Перші дві категорії наведеного переліку можна віднести до колективних суб'єктів, тобто до організацій, що ж стосується останньої, то вона є різновидом індивідуального суб'єкта, проте всі вони мають спільну ознаку – селянський стан. На той час учення про юридичну особу було одним із найбільш спірних; уявлення про рівень розробки проблеми, на наш погляд, дає така цитата з Лекцій з енциклопедії права Є. М. Трубецького: «окрім індивідуальних суб'єктів права, певно, існують ще й особи збірні, штучні, що утворюються для задоволення суспільних потреб або ж для здійснення колективних цілей групи приватних осіб, причому ці збірні особи мають назву осіб юридичних» [4, с. 108].

Уже після першого півріччя роботи банку коло суб'єктів розширилось відповідно до Височайшого повеління від 7 жовтня 1883 р. [5], шляхом внесення змін до ст. 16 Положення за рахунок збільшення різновидів колективних суб'єктів, а саме: 1) декілька сільських громад, що купують землю у спільну власність, за наявності постановлених громадами ухвал про взаємну поруку щодо вчасного внесення платежів; 2) окремі поселення, що не становлять сільської громади, з тим, що мирські ухвали про купівлю землі селянами таких селищ, були постановлені за участю не менше ніж двох третин домогосподарів.

Наступний крок у коригуванні суб'єктної орієнтації банку було зроблено 11 червня 1885 р., коли імператор затвердив думку Департаменту державної економії Державної Ради і дозволив банку видавати позики для купівлі землі хліборобами, що не належать до селянського стану та мешкають в Одеському, Тираспольському й Ананьївському повітах Херсонської губернії, а також Урицькому, Ямпольському, Лєтичівському, Вінницькому і Брацлавському повітах Подільської губернії [6]. Цей нормативний акт дає нам підстави не погодитися з думкою В.І. Міщенко та Г.І. Корогод, які дещо розширено подають коло суб'єктів Селянського банку і відносять до них узагалі всіх міщан, які «постійно проживали в селі та займалися землеробством» [7, с. 7]. Дійсно, 5 грудня 1888 р. царем було затверджено думку Державної Ради, що надавала православним міщанам та старообрядцям, які займалися рільництвом, купувати землю за участю банку лише у Віленській, Ковенській, Гродненській та Мінській губерніях [8], але на українські губернії ця норма не поширювалась.

Розширюючи суб'єктне коло осіб, які могли користатися послугами банку та вводячи у практику нові форми їх організації, урядовці переймалися і питаннями правового врегулювання документообігу, що обслуговував процедуру отримання позики. Насамперед це стосувалося паперів, які визначали та засвідчували правовий статус представників, що репрезентували інтереси колективних покупців землі. 14 травня 1885 р. набула чинності думка Держради щодо регулювання порядку засвідчення довіреностей, які видавалися сільськими громадами і товариствами [9]. Відтепер волос-

не правління наділялося компетенцією посвідчувати довіреності уповноважених від колективних учасників.

Запровадивши різноманітні організаційно-правові форми суб'єктів поземельних кредитних відносин, законодавець повинен був визначити правову модель їхньої поведінки. Передусім це стосувалося колективних власників і особливо товариств покупців, тобто тієї організаційної форми, яка до затвердження установчих документів банку була не відома імперському праву. За чинним на той час законодавством лише торговельні і промислові товариства визнавалися суб'єктами цивільних правовідносин.

Правова невизначеність статусу селянських товариств покупців створювала певні ускладнення у правозастосовній практиці, бо Положення про банк містило лише одну формальну вимогу: товариство повинно налічувати не менше ніж трьох членів, які за своїми зобов'язаннями мусили нести спільну відповідальність за принципами кругової поруки. Цей правовий мінімалізм породжував значну кількість питань під час правозастосування. Фактично, кількість членів у такому організаційно-правовому утворенні сягала декількох сотень осіб, особливо в товариствах, що утворювалися з метою переселення. Звісно, склад такого зібрання був «різнобарвним», випадковим, міг уміщувати мешканців декількох губерній, які до того ж не позбулися членства в сільських громадах за попереднім місцем проживання. Варто враховувати і те, що товариства, засновані на підставі Положення про Селянський поземельний банк, ані за своїм адміністративним статусом, ані за господарським, не створювали громади.

Спроба врегулювати та заповнити ці правові лакуни затвердженими царем 30 травня 1888 р. правилами про селянські поземельні товариства, які придбавали землі за сприянням Селянського банку [10], виявилася марною, бо розв'язати всі питання, що сформулювала практика, урядовці не змогли. До внормованих правилами проблем можна віднести: упорядкування й уніфікацію процедури проведення сходів товариств та визначення алгоритму прийняття рішень за питаннями, що включалися до порядку денного. Раніше всі питання, що ставали предметом розгляду зборів, приймалися одностайним голосуванням, за новими правилами достатньо було отримати просту більшість голосів. Але, як відзначав один з дослідників цього питання Ф. Ф. Воропонов, навіть ці норми впроваджувалися дуже повільно [11]. Наприклад, інструкцію щодо застосування зазначених правил міністр фінансів затвердив лише рік потому – 21 квітня 1889 р.

Ціла низка юридичних питань залишилася невирішеною. Серед них проблема відмови селянина від участі у товаристві під час укладання договору позики, з врахуванням того, що сама процедура оформлення правочину була досить тривалою. До цього долучалося питання, якого не торкнулася рука законодавця, – спадкування часток учасників, що померли. Найбільш простий шлях, який пропонувався для вирішення таких казусів, – це поширення на товариства правового режиму, що застосовувався до сільських громад відповідно до Положення 19 лютого 1861 р. Проте законодавча влада цією порадою не скористалася.

Незважаючи на невизначеність правового статусу товариства покупців, ця правова форма організації колективного суб'єкта іпотечних відносин, завдяки урядовому протекціонізму, посіла чільне місце серед клієнтського складу банку на першому етапі його діяльності. Розглядувана форма організації виявилася найбільш зручною для бага-

тих селян. За свідченнями відділень банку більш заможні селяни організовувались у товариства з метою об'єднання заможного селянського елемента [12, с. 125-126].

Протекціонізм уряду щодо колективних суб'єктів проявлявся, перш за все, у розмірі фінансової підтримки. За твердженням Н. Проскурякової, з 1883 по 1889 рр. Селянський поземельний банк надавав одноосібним покупцям позику у розмірі 1/2 покупної ціни, товариствам та громадам – від 3/4 до 4/5 купівельної ціни землі [13, с. 68].

У галузі приватного права традиційно вважається, що всі суб'єкти, незалежно від їхнього статусу є юридично рівними. Виходячи саме з цих приватноправових засад, в основу існування селянської кредитної установи було покладено правовий принцип добровільності сторін при укладанні угоди. Селянський банк не видавав позики, а відповідно і не купував поміщицький маєток без наявності бажання його відчуження з боку власника. Цей, на перший погляд, слушний принцип навряд чи заслуговує на схвалення, бо кожного року, завдячуючи акціонерним земельним банкам, а також послугам приватного заставного кредиту, на публічні торги виставлялася велика кількість дворянських маєтків; звісна річ, у цих випадках згода власника землі на її відчуження була відсутня. Ціна на публічних торгах, у більшості випадків, була такою, що ледве покривала суму боргу та витрат на його повернення. Але такими, майже пільговими, умовами користувалися лише спекулянти та купці, які купували землю лише зі спекулятивними намірами, розглядаючи рілля як товар, а не засіб виробництва. На жаль, селянам, як і самому банку, шлях до цих аукціонів було закрито 1 ст. статуту Селянського банку.

Закладаючи цей принцип, законодавець мав уявляти наслідки його реалізації: на той час у правозастосовній практиці вже був накопичений відповідний досвід. Так, ще у 1847 р. указом від 8 листопада Микола I розширив правосуб'єктність приватновласницьких селян. За цим нормативним актом селяни отримали право викупатися на волю із землею під час продажу закладених поміщицьких маєтків з аукціонів [14]. Дворянство зустріло указ вороже, оскільки він надавав селянам право викупатися на публічних торгах, наслідком чого було їх звільнення з землею, незалежно від волі поміщика. Становище негайно виправили прийнятим Положенням «Про порядок опису, оцінки і публічного продажу майна» від 19 липня 1849 р., за яким викуп прямо залежав від згоди поміщика [15, §§. 186, 188]. Більш того, порядок передбачав укладення договору за правилами, затвердженими указом про «вільних хліборобів» від 20 лютого 1803 р. [16] та ст. ст. 760-795 законів «Про стан».

Негативний досвід правозастосування принципу добровільності угоди вже склався при наділенні селян землею за Положеннями 19 лютого 1861 р., а тому вдруге наступати на ці граблі, закладаючи його в основу всіх договорів, що супроводжувалися Селянським банком, було помилкою. Закріплення таким чином типізованої можливості і необхідності певної поведінки суб'єктів не було даниною класичній цивілістиці – такою правовою конструкцією влада віддавала належне інтересам землевласників. Цивільно-правова рівність сторін угоди зводилась нанівець різницею у соціальному статусі продавця і покупця. Важко собі уявити, що обидві сторони однаково зацікавлені в угоді і під час визначення ціни будуть прагнути компромісу, поступаючись одне одному. І навряд чи, аналізуючи умови угоди, чиновники банку, виявивши занадто високу

ціну купівлі як наслідок диктаторського статусу поміщика, будуть впливати на продавця з метою приведення її до розумних ринкових меж.

За оцінкою проф. Я.М. Герценштейна, за таких умов банк перетворювався на простого посередника між продавцем та покупцем і мало відрізнявся від будь-якого акціонерного земельного банку, що діяв за тим же принципом. Державницький характер Селянського банку відступив на останнє місце [17, с. 172]. На нашу думку, професор помилявся, бо саме закріплення цього принципу і є проявом державної урядової політики Олександра III, спрямованої на правове забезпечення інтересів дворянського стану.

Таким чином, за відсутності вільного ринку землі права селян, що визначали їхню правосуб'єктність, залежали від волі поміщика і не мали належних юридичних гарантій, а відтак їх застосування прямо пов'язувалося з дозволом або згодою власника землі. Те, що є нормою за звичайних ринкових умов, не може бути застосоване під час реформування суспільних відносин.

Домінування волі поміщика, підтверджує і звітність банку. Так, у 1884 р. лише двічі банк коригував ціну, на якій наполягали власники маєтків: уперше це сталося тоді, коли три сільські громади сторгували 1'850 дес. землі за 185 тис. руб. Рада банку доручила відділенню запропонувати нижчу ціну. Остаточну угоду було укладено за 148 тис. руб., з позикою банку у 142 тис. руб.; у другому випадку, ціну було знижено з 322 тис. руб. до 185 тис. руб. [18, с. 6].

Зазначимо, що така організація справи була не вигідною не тільки для селян, а й для акціонерних земельних банків. Не реалізовані з торгів маєтки становили суттєву проблему для приватних зембанків, тому на черговому з'їзді банкіри звернулися до керуючого Селянським банком із клопотанням щодо допуску на публічні торги покупців-селян. Є. Е. Картавцев із розумінням поставився до пропозиції і пообіцяв опрацювати питання. У звіті за 1883 р. повідомлялось, що відповідний проект уже «заготовлюється», але на цьому «опрацювання» питання і завершилось [19, с. 14].

Окрім розглянутого вище поділу клієнтів Селянського банку на колективних та індивідуальних, наявність в імперії двох видів землекористування – общинного та подвірного – дає нам підстави здійснити ще одну класифікацію суб'єктів кредитних відносин за формами землеволодіння і розподілити їх на селян-общинників та подвірних домогосподарів.

Така диференціація пов'язана з одним із ключових питань, яке стосується діяльності банку, а саме розміром позики, що надавалася при купівлі землі. Окремі дослідники визначають її розмір як «60 відсотків від ринкової вартості землі» [7, с. 7], але це не зовсім так. За ст. 17 положення, розмір позики розраховується: за общинного користування на наявну душу чоловічої статі, а за дільничного – на окремого домогосподаря. У будь-якому разі, найбільший розмір позики не повинен у жодній місцевості перевищувати 125 руб. за общинного користування на кожну наявну в сільській громаді або товаристві селян душу чоловічої статі, а за подвірного володіння – 500 руб. на кожного окремого домогосподаря [2, ст. 17].

Текст цієї статті навмисно наведений у повному обсязі, щоб наочно показати недосконалість даної норми. На недоречності, що містяться в ній, звертали увагу не тільки критики-експерти, самі службовці банку не раз поверталися до її обговорення.

Перше, що впадає в око, – це нерівність між селянами – общинниками й подвірними господарями і значні переваги для останніх. Автори положення виходили з безпідставного твердження, що середньостатистична селянська родина складається з чотирьох душ чоловічої статі. Насправді цей показник становив три душі, що підтверджується банківськими звітами. Так, за перший рік діяльності банку (1883) кількість покупців дорівнювалась 25`549 домогосподарям, або 72`807 душ [19, с. 7], тобто на сім'ю приходиться менше трьох душ. У наступному 1884 р. за допомогою банку землю придбало 43747 домогосподарів, які об'єднували під своїм дахом 135967 душ чоловічої статі, що лише трохи більше трьох душ на кожну сім'ю [18, с. 17].

Окрім цього, «домогосподарство» – категорія не юридична і не відзначалася усталеністю, час від часу доволіно змінюючись. Одна родина могла поділитись на дві, а якщо в тому була потреба, то і на три сім'ї. Між тим, для подвірних володінь, статут Селянського банку обумовлював видання позик не за кількістю наявних душ, а за кількістю домогосподарств, зумовлюючи зростання останніх шляхом поділу родин.

Неврегульованою залишалася і проблема розмежування кордонів подвірного та общинного землеволодіння. Спочатку Рада банку взяла за нормативну основу при вирішенні цього питання Положення 19 лютого 1861 р., де вся територія Малоросії, за винятком окремих уїздів Харківської губернії, визнавалася землями з подвірною організацією ведення господарства. Решта великоросійських земель мала общинне землеволодіння. Але керуючий банком Є.Е. Картавцев, об'їхавши придбані маєтки в Катеринославській, Херсонській і Полтавській губерніях, був украй здивований наявними відхиленнями і корективами які внесло життя у фактичне селянське землеволодіння. «Залінійці, дивувався він в своєму звіті, безспірно великоросіяни, поділивши надільну землю, жодного разу з того часу не ділили її, а розташовані поруч з ними Орчико-Руповщинці, чисті малоросіяни, отримавши наділ по домогосподарствам, переділили його через два роки по душам і продовжують такі переділи постійно» [20, с. 82].

При встановленні грошового максимуму позики не враховувались ще й місцеві територіальні особливості. Бо в різних районах імперії (чорноземних, нечорноземних, степових), залежно від умов господарювання, що традиційно склалися, вартість десятини землі різнилася в десятки разів. Таким чином, у різних місцевостях на отриману позикку селянин міг придбати різну кількість десятин.

Отже, з наведеного В.І. Леніним переліку вигодонабувачів від діяльності «селянського» банку, враховуючи і поміщиків, жоден не був формальним клієнтом банку. Становий статус кредитної установи дозволяв покращувати свій фінансовий стан відпочатку лише селянам, і лише згодом до них долучились інші стани, але за умови, що вони займаються рільництвом. Що ж стосується поміщиків, то вони мали опосередковану користь від діяльності банку, отримуючи вигідний ринок збуту – селян, які мали фінансову підпірку* – іпотечний кредит, від свого банку.

Запровадивши цивільно-правовий принцип добровільності угод у діяльності банку, державна влада не ставила за мету досягти рівності сторін при укладанні договорів. Навпаки, визначаючи правовий статус суб'єктів цих суспільних відносин, уряд розмежо-

* Потека (грецьк. υποθήκη – підставка, підпірка), стовп, де відмічалися борги власника землі.

вував їх правове становище грабуючи учасників за професійними, становими та організаційно-правовими ознаками, що насамперед стосувалося індивідуальних і колективних суб'єктів.

Політико-правовий протекціонізм колективних суб'єктів, який обумовлювався спрямованістю загальнополітичного курсу на підтримку селянської общини можна пояснити ще і комерційними засадами влаштування державного селянського кредиту. Бо саме колективні суб'єкти могли надати більш надійні гарантії забезпечення фінансових зобов'язань на умовах кругової поруки.

Відчутний вплив на правовий статус суб'єкта станових кредитних відносин, його правове наповнення, мали і форми селянського землеволодіння. Неузгодженість цих взаємопов'язаних сфер, їх поверхова правова урегульованість, викликали штучні труднощі під час правозастосовної практики, тягар здолання яких цілком лягав на місцеві осередки Селянського поземельного банку.

Список використаних джерел та література:

1. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М.: Изд-тво полит. лит-ры, 1974.
2. Положение о Крестьянском поземельном банке // ПСЗ – III. – Т. II. – 1882. – № 894.
3. Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1883-1904 гг. – СПб., 1906.
4. Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права. / Е. Н. Трубецкой. – М., 1909 // Allpravo.RU. – 2005.
5. Именной, данный Сенату указ «О дополнении ст. 16 Положения о Крестьянском поземельном банке» // ПСЗ – III. – Т. III. – 1883. – № 1748.
6. Высочайше утвержденное мнение Департамента государственной экономии Государственного совета «О разрешении Крестьянскому поземельному банку выдачи ссуд, для покупки земель не принадлежащим к крестьянскому сословию земледельцам некоторых уездов Херсонской и Подольской губерний // ПСЗ – III. – Т. V. – 1885. – № 3051.
7. Міщенко В. І., Корогод Г. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.). / В. І. Міщенко, Г. І. Корогод. – Суми: Вид-во Слобожанщина, 1999.
8. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «О разрешении Крестьянскому поземельному банку выдавать ссуды занимающимся хлебопашеством православным мещанам и старообрядцам Виленской, Ковенской, Гродненской и Минской губерний» // ПСЗ – III. – Т. VIII. – 1888. – № 5609.
9. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «О порядке засвидетельствования доверенностей, выдаваемых сельскими обществами и товариществами крестьян» // ПСЗ – III. – Т. V. – 1885. – № 2939.
10. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об издании правил о крестьянских поземельных товариществах, приобретавших земли с содействием Крестьянского поземельного банка» // ПСЗ – III. – Т. VIII. – 1888. – № 5278.
11. Воропонов Ю.Ю. Новая сельско-хозяйственная единица // Труды Императорского вольного экономического общества. – СПб., 1887. – № 2.
12. Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1896 г. – СПб., 1897.
13. Проскурякова Н. А. Крестьянский поземельный банк (1883-1916 гг.) / Н. А. Проскурякова // Отечественная история. – 1998. – № 3.
14. Именной, данный Сенату указ «О предоставлении крестьянам именов, продающихся с публичных торгов за долги, права выкупать себе землю» // ПСЗ – II. – Отд. I. – Т. XXII. – 1847. – № 21689.
15. Положение «О порядке описи, оценки и публичной продаже имущества» // ПСЗ – II. – Отд. I. – Т. XXIV. – 1849. – № 23405.
16. Именной, данный Сенату указ «Об отпуске помещиками своих крестьян на волю по заключении условий, на обоюдном согласии основанных» // ПСЗ – II. – Отд. I. – Т. XXVII. – 1802 – 1803. – № 20620.

17. Герценштейн Я. М. Крестьянский банк // Аграрный вопрос: сб. статей. Проф. Я. М. Герценштейн, кн. П. Д. Долгоруков и др. – М.: Тип. О. Л. Сомовой, 1905.
18. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1884 год (2-й отчетный год). – СПб., 1885.
19. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1883 год (1-й отчетный год). – СПб., 1884.
20. Извлечение из отчета представленного министру финансов управляющим Крестьянским поземельным банком по командировке его весной 1884 года. – СПб., 1884.

Кириченко В. Е. Правосубъектность клиентов Крестьянского поземельного банка.

В статье анализируется правовое положение субъектов Крестьянского поземельного банка. Рассматриваются вопросы классификации субъектного состава, правовые условия организации деятельности крестьянских коллективных субъектов кредитных правоотношений. Определяется правовой статус клиентов банка.

Ключевые слова: банк, крестьяне, ипотека, земельная собственность, субъект, кредитование.

Kirichenko V. The legal personality of customers of the Peasant Land Bank.

The legal position of the Peasant land bank's subjects is analysed in the article. It defines issues connected with the classification of the subjective structure, the organization's normative legal regulation of the peasant collective subject's activity of loan legal relationship. It identifies also the legal status.

Key words: bank, farmers, hypothec, agrarian property, subject, crediting.

Надійшла до редакції 24.12.2008 р.